

Karl Polanyi: Velká transformace

Text: Karl Polanyi
Z angličtiny přeložil Jiří Svoboda
Redakčně upravila Milena Tučná

Kapitola dvacet jedna Svoboda v komplexní společnosti

Civilizaci devatenáctého století nezničil žádný útok barbarů zvenčí či zevnitř; její životnost nevysály devastace způsobené první světovou válkou ani vzpoura socialistického proletariátu nebo fašistické nižší střední třídy. Její selhání nebylo výsledkem údajných ekonomických zákonů, jako je zákon snižující se míry zisku nebo podspotřeby či nadprodukce. Rozpadla se v důsledku zcela jiného souboru příčin: v důsledku opatření, která společnost přijala, aby zase ji nezničilo působení seberegulujícího trhu. Nehledě na výjimečné okolnosti, jaké existovaly například v Severní Americe v době otevřených hranic, dával devatenáctému století dynamiku konflikt mezi trhem a základními požadavky organizovaného společenského života; tento konflikt také vytvořil typická napětí a tlaky, které nakonec tuto společnost zničily. Mezinárodní války její zkázu pouze uspíšily.

Člověk po století slepého „pokroku“ začíná obnovovat své „obydlí“. Nemá-li industrialismus vyhubit lidstvo, musí se podřídit požadavkům lidské přirozenosti. Prává kritika tržní společnosti nevytyká, že je založena na ekonomice – na ekonomice musí být v určitém smyslu založena každá společnost bez výjimky –, nýbrž že její ekonomika je založena na vlastním zájmu. Takové uspořádání ekonomického života je zcela nepřirozené – v přísně empirickém smyslu výjimečné. Myslitelé devatenáctého století předpokládali, že člověk ve své ekonomické činnosti usiluje o zisk, že jeho materialistické sklony ho přimějí vybrat si menší, nikoli větší námahu a že za svou práci očekává platbu; zkrátka a dobře předpokládali, že člověk bude mít ve své ekonomické činnosti tendenci řídit se tím, co označovali jako ekonomickou racionalitu, a že veškeré chování, které jí odporuje, je výsledkem zásahu zvenčí. Z toho plynulo, že trhy jsou přirozené instituce, které by se spontánně objevily, kdyby se do toho lidem nikdo nepletl. Nic tedy nemohlo být normálnější než ekonomický systém tvořený trhy a ovládaný výhradně tržními cenami, takže se zdálo, že cílem veškerého pokroku je lidská společnost založená na takových trzích. Ať už byla taková společnost z morálního hlediska žádoucí či nikoli, její dosažitelnost – a to bylo axiomatické – vycházela z nezměnitelných charakteristik lidstva.

Ve skutečnosti je chování člověka jak v jeho primitivním stadiu, tak po celou historii, jak víme, bezmála opakem toho, co implikuje takový názor. Teze Franka H. Knighta, že „žádný specifický lidský motiv není ekonomický“, platí nejenom v sociální oblasti, ale i v ekonomické oblasti samé. Sklon provozovat výměnný obchod, na kterém Adam Smith tak sebejistě postavil obraz primitivního člověka, není obecnou, ale naopak tou nejméně častou tendencí

člověka v jeho ekonomických činnostech. Nesprávnost těchto racionalistických konstruktů prokazují nejenom zjištění moderní antropologie; také historie obchodu a trhů byla zcela jiná než to, co se předpokládá v harmonistických teoriích sociologie devatenáctého století. Ekonomická historie odhaluje, že nástup národních trhů nebyl rozhodně výsledkem postupného a spontánního vymaňování se ekonomické sféry z vládní kontroly. Právě naopak, trh byl výsledkem vědomého a nečistého násilného zasahování ze strany vlády, která společnosti tržní organizaci vnucovala v zájmu neekonomických cílů. A při bližším pohledu se ukazuje, že seberegulující trh devatenáctého století se zásadně lišil i od svého bezprostředního předchůdce v tom, že se v otázce svého řízení spoléhal na ekonomický vlastní zájem. *Vrozenou slabostí společnosti devatenáctého století nebylo to, že byla průmyslová, nýbrž to, že byla tržní.* Průmyslová civilizace bude pokračovat, i když už utopický experiment se seberegulujícím trhem nebude ničím jiným než pouhou vzpomínkou.

Přesunutí průmyslové civilizace na nový, netržní základ však mnohým připadá jako příliš beznadějný úkol na to, aby o něm vůbec uvažovali. Mají strach z institucionálního vakua anebo – ještě hůře – ze ztráty svobody. Musejí tato nebezpečí hrozit?

Velkou část ohromného utrpení, neoddělitelného od období přechodu, máme už za sebou. V sociálním a ekonomickém rozkladu naší doby, tragických výkyvech deprese, fluktuacích měny, masové nezaměstnanosti, změnách sociálního postavení a dramatické zkáze historických států jsme zažili to nejhorší. Mimoděk jsme platili cenu za změnu. I když lidstvo používání strojů ještě zdaleka nepřivýklo a čekají nás ještě velké změny, vrátit se do minulosti je stejně nemožné jako přenést naše problémy na jinou planetu. Takový marný pokus by démonické síly agrese a dobývání vůbec neeliminoval, ale naopak by zajistil jejich přežití i po jejich naprosté vojenské porážce. Příčina zla by dostala v politice rozhodující výhodu reprezentace možného oproti tomu, čeho dosáhnout nelze, ať se zatím skrývají sebelepší úmysly.

Zhroucení tradičního systému nás ani neponechává v prázdnotě. Nebylo by to poprvé v historii, obsahovala-li by nouzová řešení v sobě zárodky velkých a trvalých institucí.

Uvnitř národů jsme svědky vývoje, v němž ekonomický systém přestává vytyčovat společnosti zákony a je zajištěna přednost společnosti před tímto systémem. Něco takového se může stát mnoha různými způsoby, demokratickým i aristokratickým, konstitucionalistickým i autoritářským – a snad i způsobem, který zatím naprosto nepředvídáme. Budoucnost v některých zemích je v jiných možná už přítomností, kdežto jiné země stále ztělesňují minulost těch ostatních. Výsledek je však ve všech společný: tržní systém už nebude seberegulující, a to ani v principu, protože nebude obsahovat pracovní sílu, půdu a peníze.

Stažení pracovní síly z trhu znamená stejně radikální přeměnu, jakou představovalo ustanovení trhu práce založeného na konkurenci. Mzdová smlouva přestává mít s výjimkou nedůležitých, druhořadých situací soukromý charakter. Nejenom podmínky v továrně, pracovní doba a podoby smlouvy, ale také základní mzda sama se určují mimo trh; jakou roli tím získají odbory, stát a jiné veřejné orgány, závisí nejenom na povaze těchto institucí, ale také na aktuální organizaci řízení výroby. I když z podstaty věcí musejí hrát mzdové rozdíly v ekonomickém systému zásadní roli (a je také třeba, aby tomu tak bylo), finanční stránku práce mohou dalece převážet jiné motivy než ty přímo spojené s peněžním příjmem.

Stáhnout z trhu půdu je totéž jako ji spojit s určitými institucemi, jako jsou statek, družstvo, továrna, správní oblast, škola, kostel, parky, přírodní rezervace atd. Bez ohledu na to, v jaké šíři bude pokračovat soukromé vlastnictví firem, smlouvy ve vztahu k držbě půdy musejí řešit pouze přídatné věci, protože ty podstatné budou z jurisdikce trhu vyňaty. Totéž platí o základních potravinách a organických surovinách, neboť ani stanovení jejich ceny není ponecháno na trhu. To, že pro neomezenou řadu různých produktů i nadále fungují na konkurenci založené trhy, nemusí do uspořádání společnosti zasahovat o nic více, než zasahuje mimotržní stanovení cen práce, půdy a peněz do kalkulační funkce cen ve vztahu k různým výrobkům. Povaha vlastnictví se v důsledku takových opatření samozřejmě hluboce proměňuje, protože už není potřeba nechat bez omezení růst příjmy z titulu vlastnictví, jen aby se zajistila nezaměstnanost, výroba a využití zdrojů ve společnosti.

Kontrolní mechanismus peněz se v dnešní době stahuje z trhu ve všech zemích. Do velké míry to mimoděk způsobila tvorba depozit, ale krize zlatého standardu ve dvacátých letech prokázala, že spojení mezi zbožnými penězi a neplnohodnotnými penězi se rozhodně nepřerušilo. Od zavedení „funkčních financí“ ve všech důležitých státech se řízení investic a regulace míry úspor stávají úkolem vlády.

Odstraňování prvků výroby – půdy, práce a peněz – z trhu je tedy uniformním aktem pouze z hlediska trhu, který k nim přistupoval, jako kdyby šlo o komodity. Z hlediska lidské reality nacházíme to, co se odbouráváním komoditní fikce obnovuje, ve všech směrech sociálního kruhu. Rozpad jednotné tržní ekonomiky už ve skutečnosti dává vzniknout různým novým společnostem. Konec tržní společnosti navíc vůbec neznamená absenci trhů. Ty stále v různých podobách existují, aby zajišťovaly svobodu spotřebitele, indikovaly změnu poptávky, ovlivňovaly příjem výrobců a sloužily jako nástroj účetnictví, přičemž dohromady přestávají být orgánem ekonomické seberegulace.

Tak jako v těchto vnitřních metodách byla společnost devatenáctého století mezena ekonomikou i ve svých metodách mezinárodních. Sféra stálých zahraničních kursů byla totéž co civilizace. Dokud fungovaly zlatý standard a ústavní režimy, které se staly téměř jeho logickým důsledkem, byla rovnováha moci nástrojem míru. Systém fungoval prostřednictvím těch velmocí – na prvním místě Velké Británie –, které představovaly centrum světových financí, a tlačil na ustanovení zastupitelských vlád v méně rozvinutých zemích. Takové vlády byly zapotřebí jako kontrola financí a měn v zadlužených zemích, které logicky potřebovaly kontrolované rozpočty, o něž se mohou postarat pouze odpovědné orgány. I když v hlavách státníků takové zřetele zpravidla nebyly explicitně přítomny, bylo tomu tak jedině v důsledku axiomatické povahy požadavků zlatého standardu. Jednotný světový vzorec peněžních a zastupitelských institucí byl výsledkem tehdejší rigidní ekonomiky.

Z této situace odvozovaly svůj význam dva principy mezinárodního života devatenáctého století: anarchistická suverenita a „oprávněné“ zasahování do záležitostí jiných zemí. I když se na první pohled zdá, že si tyto dva principy odporují, byly spolu úzce propojeny. Suverenita byla samozřejmě čistě politickým termínem, neboť v podmínkách neregulovaného zahraničního obchodu a zlatého standardu neměly vlády ve vztahu k mezinárodní ekonomice žádné pravomoci. V monetárních otázkách nemohly své země zavazovat, a také je nezavazovaly – to byla právní pozice. Ve skutečnosti se za suverénní státy uznávaly pouze země, které měly monetární systém kontrolovaný centrální bankou. U mocných západních zemí se tato bezvýhradná a neomezená národní monetární suverenita spojovala se svým

naprostým opakem – neutuchajícím tlakem na to, aby se struktura tržní ekonomiky a tržní společnosti rozšířila i jinam. V důsledku byly národy světa na konci devatenáctého století institucionálně standardizovány takovou měrou, o jaké se dříve ani nesnilo.

Tento systém omezoval jak svou komplikovaností, tak svou univerzálností. Jak jasně prokázala historie Společnosti národů, anarchistická suverenita bránila všem efektivním formám mezinárodní spolupráce; vnucená jednotnost domácích systémů se zase – zejména v zaostalých zemích, ale někdy také v zemích rozvinutých, avšak finančně slabých – vznášela jako trvalá hrozba nad svobodou národního rozvoje. Ekonomická spolupráce se omezovala na soukromé instituce, stejně těkavé a bezvýsledné jako volný obchod, kdežto skutečná spolupráce mezi národy, tj. mezi vládami, se nikdy nedostala ani do sféry představ.

Tato situace může docela dobře vznést na zahraniční politiku dva zdánlivě neslučitelné požadavky: bude vyžadovat užší spolupráci mezi přátelskými zeměmi, o jaké se v podmínkách suverenity devatenáctého století nedalo ani uvažovat, přičemž existence regulovaných trhů bude mezi národními vládami vyvolávat větší alergii na zásahy zvenčí než dříve. Avšak se zánikem automatického mechanismu zlatého standardu budou moci vlády upustit od té nejškodlivější známky absolutní suverenity – od odmítání spolupráce v mezinárodní ekonomice. Zároveň bude možné ochotně tolerovat, že jiné národy utvářejí svou domácí politiku podle svých vlastních dispozic, a tedy překonat zhoubné dogma devatenáctého století – dogma nutné uniformnosti domácích režimů ve sféře světové ekonomiky. Lze vidět, jak se z trosk starého světa vynořují základní kameny světa nového: ekonomická spolupráce vlád *a zároveň* svoboda organizovat národní život podle vlastní vůle. V omezujícím systému volného obchodu nebyla žádná z těchto možností myslitelná, takže řada metod spolupráce mezi národy byla vyloučena. Zatímco v podmínkách tržní ekonomiky a zlatého standardu se představa federace právem pokládala za zlý sen centralizace a uniformity, konec tržní ekonomiky může docela dobře znamenat efektivní spolupráci při zachování svobody jednotlivých zemí. Problém svobody vystává na dvou odlišných úrovních: institucionální a morální či náboženské. V institucionální rovině jde o vyvažování zvětšené a zmenšené svobody; žádné zásadně nové otázky se tu neobjevují. Ve fundamentálnější rovině je sama možnost svobody zpochybněna. Zdá se, že prostředky k udržení svobody ji samy o sobě devalvují a ničí. V naší době je klíč k problému svobody třeba hledat v této druhé rovině. Instituce představují ztělesnění lidského významu a záměru. Kýžené svobody nedosáhneme, pokud nepochopíme pravý význam svobody v komplexní společnosti.

Na institucionální úrovni regulace svobodu jak rozšiřuje, tak omezuje; důležitá je pouze rovnováha ztracené a získané svobody. Platí to stejně tak o právních jako o faktických svobodách. Finančně zabezpečené třídy se těší svobodě, kterou jim poskytuje volný čas a zajištěnost; přirozeně nebudou tak dychtivé rozšířit svobodu ve společnosti jako ti, kteří se pro nedostatečný příjem musejí spokojit s jejím minimem. Jasně se to ukáže, jakmile se v zájmu spravedlivějšího rozložení příjmu, volného času a bezpečnosti navrhne donucení. I když se restrikce vztahuje na všechny, privilegovaní k ní zpravidla cítí odpor, jako by mířila výhradně proti nim. Začnou mluvit o otroctví, přestože ve skutečnosti jde o to, aby se nezadatelné svobody, jichž sami užívají, rozšířily na ostatní. Zpočátku možná bude muset dojít v zájmu zvýšení úrovně svobody po celé zemi k redukci jejich volného času a zajištěnosti, tedy jejich svobody. Taková změna, přetvářející a rozšiřující svobody, by však rozhodně neměla opravňovat k tvrzení, že nová situace je nutně méně svobodná než stará.

Existují však svobody, jejichž zachování má prvořadý význam. Tyto svobody byly tak jako mír vedlejšími produkty ekonomiky devatenáctého století a my jsme je začali ctít pro ně samé. Institucionální oddělení politiky a ekonomiky, které se ukázalo jako smrtelné nebezpečí pro podstatu společnosti, téměř automaticky přineslo za cenu spravedlnosti a jistoty svobodu. Občanské svobody, soukromé podnikání a mzdový systém splynuly v obraz života, který přál morální svobodě a nezávislému myšlení. Právní a faktická svoboda se tu opět spojily ve společný fond, jehož prvky nelze jednoduše oddělit. Některé byly důsledkem zel, jako byla nezaměstnanost a zisky spekulantů; některé patřily k nejušlechtiljším tradicím renesance a reformace. Tyto vysoké hodnoty zděděné z tržní ekonomiky, která se zhroutila, se musíme snažit udržet všemi prostředky, jež jsou v našich silách. To je nepochybně velký úkol. V podmínkách tržní ekonomiky nešlo institucionálně zajistit ani svobodu, ani mír, neboť jejím účelem bylo vytvářet zisky a bohatství. V budoucnosti o ně budeme muset vědomě usilovat, máme-li je vůbec mít. Mír a svoboda se musejí stát zvolenými cíli společností, k nimž směřujeme. Může to být skutečným smyslem současného světového úsilí zajistit mír a svobodu. Do jaké míry se může vůle k míru prosadit, když zájem na míru, který pramenil z ekonomiky devatenáctého století, už přestal působit, bude záležet na tom, jak úspěšní budeme v ustavení mezinárodního řádu. Pokud jde o osobní svobodu, bude existovat v tom stupni, v němž budeme záměrně tvořit nové záruky jejího udržování, a vlastně i rozšiřování. V ústavní společnosti musí být institucionálně chráněno právo na nonkonformitu. Jednotlivec musí mít svobodu jednat podle svého svědomí beze strachu ze sil, kterým budou svěřeny administrativní úkoly v některých oblastech sociálního života. Věda a umění by měly být vždy pod ochranou republiky vzdělavců. Donucení by nikdy nemělo být absolutní; „odpůrcům“ musí být nabídnuta nika, kam se mohou uchýlit, volba „druhého nejlepšího“, která jim ponechá život k žití. Tak bude zajištěno právo na nonkonformitu jako známku svobodné společnosti.

Každý pohyb směrem k integraci společnosti by tak měl být provázen růstem svobody; posuny směrem k plánování by měly obsahovat posílení práv jednotlivce ve společnosti. Jeho nezadatelná práva musejí být zákonně prosaditelná i proti nejvyšším mocnostem, ať už jsou osobní nebo anonymní. Správnou odpovědí na hrozbu byrokracie jako zdroje zneužití moci je vytvoření sféry svémocné svobody, chráněné nezlomnými pravidly. Neboť ať je uskutečněna jakkoli velkorysá decentralizace moci, moc v centru se bude vždy posilovat, a proto i představovat hrozbu pro svobodu jednotlivce. To platí i ve vztahu k orgánům samotných demokratických komunit stejně jako k profesním a odborovým svazům, jejichž funkcí je ochraňovat práva každého jednotlivého člena. Už sama jejich velikost může být příčinou pocitu bezmoci jednotlivce, i když nebude mít žádný důvod k podezření ze zlé vůle z jejich strany. A tím spíše, když jeho názory nebo jednání budou urážet city těch, kteří kontrolují moc. Nepostačuje pouhá deklarace práv: je třeba institucí, které těmto právům zajistí účinnost. *Habeas corpus* nesmí být posledním ústavním prostředkem, který zakotvuje osobní svobodu v právu. K listině práv se musejí přidat práva občanů, která dosud ještě neznáme. Musejí převažovat nad všemi autoritami, ať státními, obecními nebo profesními. V čele jejich výčtu by mělo být za určitých schválených podmínek právo jednotlivce na práci, bez ohledu na jeho politické či náboženské přesvědčení, barvu pleti a rasu. To znamená záruky proti diskriminaci, ať už je jakkoli jemná. Je známo, že hospodářské soudy chránily individuální členy veřejnosti i před takovými uskupeními arbitrární moci, jaké představovaly první železniční společnosti. Jinými příklady možného zneužití moci, s nimiž se přímo střetávaly soudy, byl Základní pracovní řád v Anglii nebo „zmrazení práce“ ve Spojených státech během stavu nouze s jejich téměř neomezenými příležitostmi k diskriminaci. Když

bylo veřejné mínění při podpoře občanských svobod pevné, soudy či tribunály byly vždy schopny osobní svobodu uhájít. Měla by být podporována za každou cenu – i za cenu efektivity výroby, hospodárnosti ve spotřebě či racionality v administrativě. Průmyslová společnost si může dovolit být svobodná.

Zánik tržní ekonomiky se může stát začátkem éry bezprecedentní svobody. Právní a faktická svoboda mohou být širší a obecnější než kdy dříve; regulací a kontrolou lze dosáhnout svobody nejen pro několik málo lidí, ale pro všechny. Svobody nikoli jako práva privilegovaných, poskvrněné u stroje, ale jako preskriptivního práva rozšiřujícího se daleko za úzké hranice politické sféry do vnitřní organizace samotné společnosti. Tak bude k starým svobodám a občanským právům přidán fond nových svobod vytvářených volným časem a bezpečností, které průmyslová společnost nabídne všem. Taková společnost si může dovolit být spravedlivá i svobodná.

Přesto však nacházíme cestu zablokovanou morálními překážkami. Na plánování a kontrolu se útočí jako na popření svobody. Svobodné podnikání a soukromé vlastnictví se prohlašují za základ svobody. Žádná společnost vystavěná na jiných základech si prý nezaslouží název svobodná. Svoboda, kterou vytváří regulace, je pranýřovaná jako nesvoboda; spravedlnost, svoboda a blahobyt, jež nabízí, jsou odsuzovány jako kamufláž otroctví. Socialisté marně slibují říši svobody, protože prostředky určují cíle: SSSR, který jako své nástroje využívá plánování, regulaci a kontrolu, ještě nedostal svobody slibované ve své ústavě do praxe – a snad, jak dodávají kritici, je tam nikdy nedostane. Ale obracet se proti regulaci znamená obracet se proti reformě. Liberální idea svobody tak degeneruje na pouhou obhajobu svobody podnikání, kterou dnes tvrdá realita obrovských trustů a vznešených monopolů redukovala na fikci – čili na plnou svobodu pro ty, jejichž příjem, volný čas a bezpečí žádné zvětšování nepotřebují, a na pouhý ždíbec svobod pro lidi, kteří se marně pokoušejí využít svá demokratická práva, aby se chránili před silou vlastníků majetku. Ani to není vše. Ve skutečnosti liberálové v znovuuustavení volného podnikání, které bylo z vnitřních důvodů odsouzeno k zániku, nikde neuspěli. Výsledkem jejich úsilí bylo, že v některých evropských zemích se ujalo velké podnikání – a mimochodem také různé odnože fašismu, jako například v Rakousku. Plánování, regulaci a kontrolu, které chtěli coby nebezpečí pro svobodu zrušit, potom využili zapřísáhlí nepřátelé svobody k jejímu naprostému zničení. Vítězství fašismu však bylo v důsledku toho, že liberálové bránili jakékoli reformě, jejíž součástí by bylo plánování, regulace nebo kontrola, prakticky nevyhnutelné.

Naprosté potlačení svobody ve fašismu je ve skutečnosti nevyhnutelným důsledkem liberální filozofie, která hlásá, že moc a donucení jsou špatné a že svoboda vyžaduje, aby se v lidském společenství nevyskytovaly. Nic takového není možné; v komplexní společnosti je to zřejmé. Potom nezbyvá jiná alternativa než buď zůstat věrný jakési iluzorní představě svobody a popřít realitu společnosti, nebo tuto realitu přijmout a odmítnout ideu svobody. K prvnímu závěru dospívá liberál, k druhému fašista. Žádný jiný se nezdá možný.

Nevyhnutelně dospíváme k závěru, že sama možnost svobody je sporná. Je-li regulace jediným prostředkem šíření a upevňování svobody v komplexní společnosti, přičemž využívání tohoto prostředku je v rozporu se svobodou jako takovou, potom taková společnost nemůže být svobodná.

Je jasné, že jádrem tohoto dilematu je sám smysl svobody. Liberální ekonomika dala našim ideálům špatný směr. Zdálo se, že má blízko k naplnění vnitřně utopických očekávání. Není

možná žádná společnost, v níž by neexistovaly moc a donucení; není možný svět, ve kterém by nehrála žádnou roli síla. Bylo iluzorní předpokládat společnost, již budou utvářet jediné vůle a přání člověka. Takový však byl důsledek tržního pohledu na společnost, v němž se ekonomika ztotožňovala se smluvními vztahy a smluvní vztahy se svobodou. Podporovala se bytostná iluze, že v lidské společnosti není nic, co by nevycházelo z vůle jednotlivců, a co by tedy touto vůlí nemohlo být zase odstraněno. Pohled do budoucna zastřel trž, který život „roztrhl“ na sektor výrobců, jenž končil tam, kde produkt vstoupil na trh, a sektor spotřebitelů, kteří na trhu získávali veškeré zboží. Výrobce svůj příjem „svobodně“ čerpal z trhu, spotřebitel jej tam „svobodně“ utrácel. Společnost jako celek zůstala neviditelná. Moc státu neměla význam, protože čím menší byla, tím hladčeji fungoval tržní mechanismus. Ani voliči, ani vlastníci, ani výrobci, ani spotřebitelé nemohli být pohnáni k odpovědnosti za surová omezení svobody, k nimž vedl výskyt nezaměstnanosti a bídy. Každý slušný člověk si mohl myslet, že s donucovacími akty státu, které osobně odmítal, nemá nic společného a že nenese žádnou odpovědnost ani za ekonomické strádání ve společnosti, z něhož osobně nemá žádný prospěch. On „s penězi vystačil“, „nikomu nebyl nic dlužen“ a nezapletl se se zlem moci a ekonomické hodnoty. To, že za ně nenese odpovědnost, se zdálo tak evidentní, že ve jménu své svobody dokonce popíral jejich realitu.

Ale moc a ekonomická hodnota jsou paradigmatickou společenskou realitou. Nejsou dány lidskou vůlí; nespolečenská spolupráce ve vztahu k nim není možná. Funkcí moci je zajistit onu míru přizpůsobení, jíž je třeba pro přežití skupiny; jejím rozhodujícím zdrojem je mínění – a kdo by mohl nemít takové či onaké názory? Ekonomická hodnota zajišťuje užitečnost vyráběného zboží; musí existovat ještě před rozhodnutím o jeho produkci; je to pečeť vyražená na dělbě práce. Jejím zdrojem jsou lidské potřeby a nedostatek – a jak by se od nás mohlo očekávat, že nebudeme po jedné věci toužit víc než po jiné? Každý názor nebo touha z nás dělají účastníky vytváření moci a stanovování ekonomické hodnoty. Žádná svoboda činit jinak není myslitelná.

Tím se dostáváme do poslední fáze své argumentace.

Po odhození tržní utopie stojíme tváří v tvář realitě společnosti. Tady vede dělicí čára mezi liberalismem na jedné straně a fašismem a socialismem na straně druhé. Rozdíl mezi fašismem a socialismem není primárně ekonomický. Je morální a náboženský. I tam, kde hlásají stejné ekonomie, jsou nejenom odlišné, ale ve skutečnosti ztělesňují opačné principy. To rozhodující, v čem se rozcházejí, je opět svoboda. Fašisté i socialisté přijímají realitu společnosti s definitivností, s níž lidské vědomí utváří skutečnost, že člověk ví, že zemře. Moc a donucení jsou součástí této reality; ideál, jenž by je ze společnosti vykázal, je nutně bezcenný. Otázkou, která je rozděluje, je, zda je vzhledem k tomuto vědomí možné zastávat ideu svobody nebo nikoli; je svoboda prázdné slovo, vnadidlo, které má zničit člověka a jeho dílo, nebo může člověk navzdory tomuto vědomí svou svobodu prosadit a usilovat o její naplnění ve společnosti, aniž zabředne do morálního iluzionismu?

Tato dychtivá otázka shrnuje situaci člověka. Duch a obsah této studie by měl naznačit odpověď.

Odvolali jsme se na tři – podle nás konstitutivní – fakty vědomí západního člověka: na vědomí smrti, vědomí svobody a vědomí společnosti. První se podle židovské legendy vyjevilo v příběhu Starého zákona. Druhé se zjevilo jako odhalení jedinečnosti člověka v učení Ježíše Krista, jak je zaznamenáno v Novém zákoně. Třetího zjevení se nám dostalo prostřednictvím

života v průmyslové společnosti. Žádné velké jméno se s ním nespojuje, ale snad nejbližší k tomu, aby byl jeho nositelem, má Robert Owen. Jde o konstitutivní prvek vědomí moderního člověka.

Fašistickou odpovědí na uznání reality společnosti je odmítnutí postulátu svobody. Fašismus neguje křesťanské objevení jedinečnosti člověka a jednoty lidstva. V tom tkví jeho degenerativní dispozice.

Robert Owen byl první, kdo si uvědomil, že evangelia pomíjejí realitu společnosti. Nazval to „individualizací“ člověka ze strany křesťanství, a jak se zdá, věřil, že jedině ve společenství spolupráce je možné zabránit tomu, aby bylo od člověka odděleno „to, co je na křesťanství skutečně hodnotné“. Owen si uvědomoval, že svobodu, kterou jsme získali skrze učení Ježíše Krista, nelze na komplexní společnost aplikovat. Jeho socialismus spočíval v podpoře nároku člověka na svobodu *v takové společnosti*. Začala postkřesťanská éra západní civilizace, v níž už evangelia nestačila, a přesto zůstala základem naší civilizace.

Objevení společnosti je tak buď koncem, nebo znovuzrozením svobody. Zatímco fašista se vzdává svobody a oslavuje moc, která je realitou společnosti, socialista se s touto realitou smíruje a navzdory tomu vyzvedává nárok na svobodu. Člověk dozrává a získává schopnost existovat v komplexní společnosti jako lidská bytost. Uvedme ještě jednou Owenova geniální slova: „Kdyby mělo dojít k tomu, že nějaké příčiny zla budou pro nové schopnosti, jež lidé získají, neodstranitelné, budou vědět, že jsou to zla nutná a nevyhnutelná, a dětinské, marné stížnosti se přestanou objevovat.“

Smířenost byla vždy zdrojem síly a nové naděje člověka. Přijal realitu smrti a postavil na ní smysl svého tělesného života. Podvolil se skutečnosti, že má duši, kterou by mohl ztratit, což by bylo horší než smrt, a založil na ní svou svobodu. V naší době se smíruje s realitou společnosti, jež znamená konec této svobody. Z definitivního smíření však opět vyvstává život. Vyrovnané přijetí reality společnosti dává člověku nezdolnou odvahu a sílu odstranit všechnu odstranitelnou nespravedlnost a nesvobodu. Dokud bude věrný úkolu vytvářet větší svobodu pro všechny, nemusí se bát, že se moc nebo plánování obrátí proti němu a zničí svobodu, již jejich prostřednictvím buduje. Takový je smysl svobody v komplexní společnosti; dává nám všem jistotu, kterou potřebujeme.

Karl Polanyi (1886–1964): *Velká transformace*. Svou práci z roku 1944 položil maďarsko-kanadský historik, filozof a ekonom židovského původu základy ekonomické antropologie. Vznik kapitalismu v ní popsal odlišně než Marx; zejména podtrhl, jakou roli při tom hrál specifický evropský historický kontext. Z anglického originálu *The Great Transformation* přeložil Jiří Svoboda. Vydalo Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha 2006; úryvek v tomto vydání na s. 246–257.

